

НЯКОИ ПОСОКИ И ПРЕВЕНЦИЯ НА НАСИЛИЕТО, АГРЕСИВНОСТТА И ДЕВИАЦИИТЕ СРЕД УЧЕНИЦИТЕ

Божена Такворян-Солакян

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Резюме. Превенцията на насилието в училище през последните години е изключително актуален проблем както в Европа, така и в целия свят. Виктимологичната превенция на насилието в училище е насочена към премахване и неутрализиране на причините и условията, които превръщат ученика в жертва на насилие или насилствено престъпление.

Keywords: violence, aggression, cognitive models, social learning, school, prevention, deviations

Насилието (violencia) и **агресивността** (aggressio) съпътстват човешкото развитие от древността до наши дни. Историята изобилства с ярки примери за различни по своята форма, причини и резултати насилствени актове. През последните десетилетия проявленията на насилие и агресия значително се увеличили в различните сфери на обществото. За съжаление, те не отминаха и училището. Понастоящем все по-често се говори и пише за агресията сред учениците, за насилието над деца, за нарастващите явления на девиантно и делинквентно поведение сред подрастващите.

И което е най-обезпокояващо, че се наблюдава значително понижаване на възрастта на лицата с отклоняващи се от нормите прояви. Независимо че понятията „насилие“ и „агресия“ като че ли на пръв поглед са ясни, в литературата съществуват различни определения.

Според Българския тълковен речник под **насилие** се разбира:

- физическа сила, употребена вместо съвети, увещания, молби;
- сила, която руши и умъртвява.

Според Оксфордския речник насилието се определя като:

- насилствено поведение, целящо да нарани или убие някого;
- много силно чувство, което не е контролирано.

В Българския синонимен речник като синоними на думата „насилие“ са посочени: „натиск, бруталност, насилничество, принуда, принуждение, из-

нуда, изнудване, беззаконие, произвол, безчинство, експес, експесия, зулум“. Според Българския етимологичен речник насилието е „физическа сила, приложена вместо съвет, умение; мъка, мъчение“. Българското право не дава дефиниция на насилието, а го класифицира чрез формите му като престъпно деяние, заплаха, принуда. Наказателният кодекс на Р България различава две форми на насилие – сила и заплашване. Разграничаването е върху основата на това дали се въздейства върху живота, здравето и телесната цялост на пострадалия (този вид насилие правната доктрина определя като физическо), или върху душевния мир и психиката на човека (психическо насилие).

Най-древната идея за фундаменталната същност на насилието принадлежи на *Платон*. За него насилието е определен тип дисхармония на света и космическата хармония, несправедливост в човешките отношения, несъвършенството на държавното устройство. Абсолютното насилие има разрушителна същност, но то се противопоставя на абсолютното добро и по този начин дава възможност на последното да въдвори ред, хармония, справедливост.

За **функционалистичния философски подход** насилието е правото на по-силния, на победителя над победения. Силата налага особено отношение, а когато е свързана с държавата, намира легитимно оправдание и обяснение. **Антропологичният подход** обяснява насилието със същността на човешката природа и заменя термина „насилие“ с други термини, като „агресия“ и „агресивност“.

И по отношение на понятието „агресия“ съществуват различни определения. Речниците обикновено определят агресията като насилствено нарушаване на нечии права или нападателно действие, или процедура, или дори като смело налагащо се поведение. Така например в Оксфордския речник под агресия се разбира „жестоки или враждебни чувства и поведения“. В „Енциклопедия по психология“ агресията се разглежда като „сложна и многостранно детерминирана в своите причини, трудна за предвиждане и в много случаи тежка за контролиране...“. Според *Алберт Бандура* (1973) „агресията се дефинира като поведение, чийто резултат е личностна вреда или деструкция“.

Най-често се приема, че **насилието е физическата проява на агресията, т.е. агресията се разглежда като състояние, а насилието – като проява, изява, действие**. Най-широко приемано определение за агресията принадлежи на *Барон* (*Baron*) и се състои от три ключови елемента: агресия е всяка форма на поведение, насочена към целта да се навреди или нарани друго живо същество, което е мотивирано да избегне такова отношение. Тук акцентът се поставя върху поведението, а не толкова върху отрицателните чувства, които го съпровождат – гняв, ярост, или мотивите – желанието да се навреди на другия. Синтезиран израз за дефиниране на агресията предлага *Хекхаузен* (2003), който приема, че „агресията е множество разнообразни действия, които нарушават физическата или психическата цялост на друг човек или на група

хора, нанасят материална вреда, препятстват осъществяването на неговите намерения, противопоставят се на неговите интереси или водят до неговото унищожаване“.

Американските психолози *Джон Долард* и *Нийл Милър* обясняват агресията с фрустрацията, която те дефинират като препятствие, блокиращо постигането на някакво очаквано удовлетворение, като разрыв между желаната цел и резултата. Според тях наличието на фрустрация винаги води до агресия и възникването на агресия винаги предполага някаква форма на фрустрация.

Наред с негативните формулировки за определяне на агресията съществуват и становища, които характеризират агресивното поведение като позитивно, спомагащо за постигане на личностна независимост и самоизява, на себеутвърждаване. С други думи, твърди се, че фрустрацията не винаги води до агресивно поведение. Насилието се дефинира като „употреба или заплаха за употреба на сила, водеща до физическа увреда или разрушаване на собственост“, докато агресията се определя и като „наложено със сила себеутвърждаване в дадена ситуация, което не винаги е свързано с нанасяне на физическа увреда“.

Алберти и *Емонс* разграничават три стила на поведение: неутвърждаване, себеутвърждаване и агресия. Себеутвърждаващото поведение за разлика от агресивното включва защитаването на собствена позиция и желания, зачитане на другия и приемане на различието. Агресивното поведение, обратно на него, включва заплашването или нарушаването на правата на другия. То цели победа, без да се мисли за това как се чувства другият.

Понятията „агресия“ и „агресивност“ са взаимно свързани помежду си, но не са тъждествени. Под агресивност се разбира качество на личността, имаща агресивно поведение, докато агресията е самото явление. При това авторите, които разглеждат агресията като явление, се делят на две групи. Представителите на първата група се придържат към схващането, че агресивна е всяка постъпка, с която се нанася вреда. Тук обаче има разделяне на мненията: едни смятат, че трябва да се отчитат съпътстващите или мотивиращите социално-психологически състояния (гняв, ярост и пр.), докато други автори се интересуват главно от резултата на агресивното действие. Представителите на втората група смятат, че не всяко действие, с което се нанася вреда, е агресивно. Себеутвърждаващото се поведение се приема от тях като висше социално умение, което допринася за формиране на активна жизнена позиция.

Понятия, противоположни на агресията, са: толерантност, емпатия, просоциално поведение, алтруизъм и асертивност. Под толерантност обикновено се разбира уважение и зачитане на културологични, политологични и психологически социални и личностни ценности. Тя обаче следва да се разграничава от безкритичността, при която всяко различие се приема за разумно. Толерантността означава признаване на правото на съществуване на различни от собствените ценности, но не непременно съгласие с тяхното съдържание.

Същността на емпатията като социално умение е в емоционалната отзивчивост към партньора, в способността за възприемане на неговите ценностни ориентации и съпреживяването им като свои.

Алтруизмът е поведение, насочено към другите, стремеж да се направи нещо за другия, без да се очаква нищо в замяна. Просоциалното поведение е по-широко от алтруизма, тъй като включва помощ, споделяне, доброволно поведение при неопределени мотиви, които могат да не се знаят или да не бъдат изобщо алтруистични.

Асертивността е присъща на свободната и независима личност, която желае да се съобрази с позицията на другите, но си запазва правото на собствен избор на поведение. Асертивното поведение невинаги гарантира успех, но позволява запазването на самоуважение. Асертивното поведение се отличава от агресивното, при което личността също отстоява собствената си позиция и изразява несъгласие, но лесно се ядосва и обикновено губи контрол над себе си. Напоследък се използва и понятието адиктивно поведение (от англ. addiction behavior), с което се описват състоянията на злоупотреба и постепенно пристрастяване към алкохола, пушенето, употребата на наркотични или токсични вещества.

Въпреки изключително голямото си разнообразие теориите за човешката агресивност би могло да бъдат обединени в две основни групи. Към първата група се отнасят **вътрешноинстинктивните** теории, или т. нар. биологично направление, включващо психоаналитичните възгледи, етологичната и **социобиологичната** теория и пр. Към втората група могат да бъдат отнесени всички теории, които приемат, че агресивността е резултат главно на външни подбуди: бихевиористичното направление, разглеждащо фрустрационно-агресивната хипотеза, диференциалната теория за емоциите и теорията за каузалната атрибуция, теорията за социалното научаване и пр.

За инстинктивните (еволюционните) теории човек е агресивен по природа. У него съществува вроден биологичен механизъм (инстинкт), който поражда агресивно поведение и през определени интервали трябва да получи удовлетворение. За Зигмунд Фройд агресията произтича от инстинкта за смърт. Според него всяка жива клетка притежава два инстинкта: Ерос и Танатос. Ерос обхваща сексуалния и себесъхранителния нагон (нагона на конструктивното начало), а Танатос е нагон на деструктивността и смъртта. Първоначално деструктивните тенденции се проявяват като автоагресия от мазохистки тип в тясна връзка с автоеротизма. По-късно те се насочват към външни обекти и придобиват садистичен характер. Тези разрушителни сили обаче могат да бъдат насочени към социалноприемливи форми на изява: спорт, лов, риболов, бойни изкуства, различни видове художествена дейност (т.нар. сублимация). По този начин се създава възможност личността да се освободи от напрежението, породено от неудовлетворени либидни и агресивни влечения, без да нарушава изискванията на обществото.

Според основателя на етологията – австрийския биолог Конрад Лоренц, благодарение на инстинкта за борба агресивността е еднакво присъща на животните и на човека като вид животно – *homo sapiens*. Той въвежда понятието „вътревидова“ агресивност за разлика от извънвидовата агресивност (хищник – жертва). При първобитните хора тази агресивност е дори полезна за човешката еволюция, но по-късно, особено след овладяване на технологията на металообработването и воденето на войни, тя придобива разрушителен характер.

За *Чарлз Дарвин* и социалдарвинистите агресията е резултат от естествения подбор в природата за оцеляване на най-силните.

Съобразно теориите на подтика агресията първоначално произтича от външнопороден подтик или мотив за увреждане на другите. Създателите на фрустрационно-агресивната теория – американските автори Джон Долард и Нийл Милър, приемат, че агресията се предизвиква от сблъсък между желанията на индивида и непреодолимите препятствия, които възникват за осъществяване на тези желания. За тях фрустрацията е само външно поведение. Колкото по-голямо е очакваното удовлетворение при постигането на целта, толкова по-силна може да бъде агресията.

Модификация на тази теория е схващането на американския психолог *Ленард Бърковиц*, според когото нежелани събития в съчетание с определени сигнали от външната за организма среда предизвикват агресивно поведение. Когато човек е фрустриран, дори самото присъствие на предмета, който е свързан с агресията, може да увеличи агресивността му. В концепцията на автора между външните подбуди (стимул – реакция) се вграждат такива междинни променливи като гняв и интерпретация.

Когнитивните модели на агресията акцентират върху емоционалните и когнитивните процеси, лежащи в основата на поведението. Ответната реакция до голяма степен зависи от това как се възприема и чувства заплахата или провокацията. И обратно, степента, в която индивидът изпитва емоционална възбуда, обикновено влияе върху интерпретацията на степента на заплашващата го опасност. Според Х. Кауфман поведенческият акт, за да се определи като агресивен, до голяма степен зависи от целта и очакванията на извършителя.

Според теорията за **социалното научаване** цялостно разбиране на агресията може да се получи само чрез отчитане на начина, по който тя се проявява, на факторите, които подбуждат нейното възникване, и на условията, които поддържат нейното извършване. Така например Алберт Бандура отстоява инструменталната функция на агресията, т.е. той приема, че тя е поведение, усвоено заради адаптивната му стойност, заради подкреплението, което носи, или заради ефекта от неговото прилагане. Влиянието на агресивните модели в съвременни условия значително нараства, особено когато са свързани с други

ценности (предимно субкултурни), според които използването на сила за подчиняване на другите е престижно качество. В това отношение особено силно влияние върху агресивното поведение оказват масмедията, и по-специално телевизията (със своята зрелищност).

Веднъж усвоен, агресивният модел може да не се превърне в господстващ, а е възможно и да бъде изцяло изоставен в зависимост от различните обстоятелства. С основание А. Бандура обръща внимание върху значимостта на ползните за индивида резултати и подчертава ограничеността на определенията на агресията като преди всичко причиняващи вреда, изтъквайки за главен признак очакването или получаването на полза, на „блага“, които последният е получавал и преди или е наблюдавал подобни „печеливши“ модели на агресивно поведение.

Някои автори разглеждат агресията като израз на слабост, като начин за компенсиране на дефицити – комплекси, страх, нерешени проблеми. Според Алфред Адлер наличието на чувство за малоценност предизвиква агресивна позиция в живота, с която се цели да се преодолее голямата несигурност. Той отхвърля вродената криминогенност и свежда агресията до нарастване на чувството за малоценност. Други учени разглеждат агресията като начин за прикриване на страха, като начин за компенсиране на недостига на любов, като стремеж агресивната личност да получи „признаването“ от другите и пр.

Всяка едностранна интерпретация на агресията в никакъв случай не може да разкрие нейната дълбока същност. Макар че агресията е заложена биологично у човека, не у всички хора и не при всички ситуации се наблюдават агресивни прояви, тъй като агресивността е социално обусловено качество на личността и поведението. С основание Хр. Попов изтъква необходимостта от **мултидисциплинен** възглед и обединен **холистичен** подход за разкриване същността на това явление с оглед съчетаването на биологични, генетични и психологични фактори, подкрепяни от когнитивната оценка и социалното научаване.

Различните автори разграничават различни **видове агресивно поведение**. Според класификацията на *Алан Бъс* агресивните действия могат да бъдат разглеждани в три измерения, от които произтичат осем вида агресивно поведение:

- физическо – вербално;
- директно – индиректно;
- нападение – заплаха (т.е. активно – пасивно).

Физическата агресия е свързана със степента на физическите действия, извършвани върху жертвата. При **директната активна физическа агресия** нападателят нанася удари с ръце или юмруци, рита с крака, драска с нокти, хапе със зъби, щипе, скубе, блъска и пр. Използването на различни инструменти (нож, брадва, бухалка, палка, огнестрелно оръжие и пр.) може да ескалира

болката или увредата. Директната пасивна физическа агресия се изразява в това да се попречи на някого да достигне желаната цел, да се пренебрегват намеренията му и пр.

При **индиректната активна физическа агресия** увредата се нанася на жертвата по заобиколен начин – причиняване вреда на имуществото му или на негови близки и пр. При индиректната пасивна физическа агресия индивидът отказва да се подчини на искането да изпълни някаква задача.

При **директната активна вербална агресия** извършителят може да заплашва, да ругае, да се присмива, да прави обидни забележки, да дразни жертвата и пр. Директната пасивна вербална агресия може да представлява отказ да се отговаря на другия или изобщо да не му се говори.

Индиректната активна вербална агресия се състои в разпространяване на клюки, създаване на сплетни и пр. Индиректната пасивна вербална агресия – това е отказ да се защити някой, когато е несправедливо обвинен или критикуван. Когато действието, което се извършва, е по-скоро с някаква външна цел, отколкото за удоволствие от самото му извършване, се означава като инструментално поведение (респективно инструментална агресия). За враждебна или афективна агресия се говори, когато основната цел на действието е насянането на увреда. Инструменталната агресия се различава от афективната, но това не изключва тяхното едновременно възникване.

В зависимост от степента на контрола върху агресията тя бива **съзнателно контролирана**, която е предварително обмислена и обикновено се извършва съгласно поставената цел, и **импулсивна**, възникваща внезапно, при недостатъчно осъзнаване на това, което би могло да се случи.

Адам Фрончек разграничава **три вида агресия**: реактивна или импулсивна агресия, която е най-низшата форма и се среща и при животните; агресивни действия, отличаващи се със своята целенасоченост, но не много голяма продължителност, и агресивна активност като продължителна и устойчива форма на човешката активност.

В тясна връзка с понятието агресивно поведение се намира и понятието **девиантно поведение**. Проявите на такова поведение сред подрастващите значително се увеличиха в нашата страна в годините на преход към пазарната икономика, в тежките социално-икономически условия на живот, на ниския жизнен стандарт, бедността, безработицата и други негативни явления. Най-уязвими и потърпевши от негативните влияния на съвременния живот са именно подрастващите, които тепърва изграждат свой светоглед, самоидентифицират се като личности и се вграждат в сложната система на социалните взаимоотношения.

От етимологична гледна точка понятието девиантно поведение има латински произход. Според едни автори то произлиза от думата *deviatio* – отклонение (от нормата), а според други, произлиза от думата *deviare* – отклонение

от социалните норми. Независимо от това разногласие относно произхода му под девиантно поведение се разбира несъответстващо на определени социални норми човешко поведение. В етопедията се използват и такива понятия като неадекватно, дезадаптирано, немотивирано поведение и др. Редица автори разграничават четири основни типа девиантно поведение:

– **социално неадекватно** (незряло) поведение. То се изразява в пълното несъответствие между индивидуалното поведение и обществените регламенти за него. Нарушенията обикновено се изразяват в несъзнателни асоциални постъпки. Наблюдава се при деца с различни психосоматични дефекти, умствено изостанали или невротични деца, при които страданието в ранна възраст е оставило трайно отражение върху личността им;

– **асоциално поведение**. Изразява се в демонстративно незачитане и отхвърляне на регламентираните правила и норми на социалния живот и дейност. Към категорията асоциални подрастващи се причисляват и тези, които имат редки, стихийни участия в групови противообществени прояви. Обикновено тяхното участие е под влияние на връстници; те съзнателно извършват дадено действие, като напълно съзнават риска и наказанието, което евентуално биха получили;

– **противообществено поведение**. То е резултат на особено вътрешно състояние на извършителя, което играе ролята на регулатор на действието. Тук става дума за незначителни по своя характер нарушения на обществения ред – посегателства над личността, собствеността (побоища, кражби, хулигански прояви и др.);

– **делинкветно поведение**. Такъв тип поведение се отнася за подрастващи, които имат трайна асоциална насоченост и рецидивни противообществени прояви. Става дума за престъпно детско поведение, което е замислено, организирано и изпълнено като съзнателно престъпление.

През 90-те години на XX век американската психиатрична асоциация класифицира типовете девиантно поведение в зависимост от разстройствата в поведението, основаващи се на етиологични възрастово-психологични и социално-результативни характеристики. Към тях се отнасят: разстройства в поведението на деца от ранна, предучилищна и училищна възраст, които са следствие от заболявания с централно ограничен, вроден или придобит характер или са резултат от различни типове задръжки в психическото и психофизиологическото развитие; разстройства в резултат от мозъчни нарушения с наследствен или придобит характер; разстройства, свързани със склонностите към употреба на различни наркотични и токсични вещества (адиктивно поведение); разстройства, следствие от редица психосоматични (или психофизиологични нарушения; разстройства, предизвикани от продължителното или постоянното влияние на житейски (семеини и др.) ситуации; разстройства, свързани с характеропатиите; разстройства, съчетани с някои неврози; разстройства, съчетани с някои психози и пр.

Както вече беше **посочено**, един от възможните резултати на агресивното поведение е насилието. Също като него то има много разновидности и форми на проява – от различните видове психически тормоз до физическото малтретиране, което може да прерасне дори в престъпление. Насилието се проявява по различен начин в зависимост от това кои са неговите извършители (непълнолетни, младежи, наркомани, хора с психични увреждания и пр.), кои са жертвите (деца, жени, младежи и т.н.), какви са отношенията между тях (семеини, служебни, съседски и др.).

Разграничават се различни видове насилие: физическо насилие, свързано с причиняване на телесна болка или повреда, психическо насилие, предизвикващо вредно въздействие върху психичното здраве, сексуално насилие. Специфични видове насилие са: домашното, извършвано от членовете на семейството, и училищното, изразяващо се в посегателства срещу учители, ученици и други лица, свързани с училището.

Насилието и агресивността, извършвани от деца или върху деца в училищна възраст, са изключително актуален проблем за днешното образование. През последните години се установява увеличаване броя на извършителите на такива деяния от средите на малолетните и непълнолетните, а също така се наблюдава понижаване на тяхната възрастова граница. Според някои прогнози на полицейски служители насилствените престъпления срещу ученици ще нарастват (41,9%), ще се запазят (31,6%), ще намаляват (18%). Тревожното е, че сред извършителите на тези деяния са връстници или съученици (23,1%), по-големи младежи (50,9%) и организирани групи и банди (14,6%). По данни от изследвания немалко от проявите на насилие се осъществяват в училище.

Сериозното разминаване, което се забелязва в мненията на педагози и полицейски служители за насилието в училище, вероятно говори, че то се подценява от страна на педагозите. Нещо повече – според учениците като субект на насилствени действия върху тях се посочват учители (19,4%).

От друга страна, очевидно е, че домашното насилие върху децата остава скрито за обществото и неговите институции. В съвременни условия не трябва да се пренебрегва нарастващата агресивност сред учениците и признаците на появяваща се младежка субкултура на насилието. Разбира се, върху тези прояви оказват силно влияние много и най-разнообразни **фактори**, които могат да се отнесат към групата на външните по отношение на образователната система (обществена среда, семейство, медии и пр.). Съществено влияние върху девиантните прояви сред учениците безспорно оказва икономическата сфера и по-конкретно бедността, безработицата, финансовата нестабилност на семейството и пр. В семейно-битовата сфера сред най-силно криминогенните фактори се открояват асоциалната семейна среда, неправилното възпитание от страна на родителите или липсата на такова, слабият родителски контрол, злоупотребата с алкохол и наркотици и пр. Въпросът обаче е, че все

още училището не е намерило собствени сили и средства, за да противодейства срещу тях. Вече не може да се разчита само на традиционното отношение на българина към образованието.

В новите социални условия образователната система се нуждае от стабилност, доверие и широка подкрепа от страна на цялото общество. Преди всичко трябва да се постигне хармонизация между целите на образованието и жизнените цели на учащите се, основаващи се на социален консенсус и солидна финансова основа, осигурена от държавата. Често срещани в българското училище са употребата на алкохол или дрога, тютюнопушенето, хазартните игри, проституцията. Жертви на наркотиците стават деца дори на 12 – 13 години, макар че сред 17-годишните се откроява най-високият процент на употребяващи дрога (50,9%). Според някои изследвания се наблюдава устойчива тенденция за запазване на относителния дял на употребяващите наркотици в ученическа възраст.

Понастоящем се констатира съществено „разминаване“ между положителното отношение на мнозинството от учениците към образованието (68% смятат, че то гарантира успеха в живота, а едва 2% не виждат полза от обучението в училище) и посещаването на училище (около 20% се самоопределят като нередовно посещаващи учебните занятия). Причините за това състояние се коренят преди всичко в неадекватността на училището спрямо потребностите, очакванията и възможностите на учениците.

Феноменът „отпадащи ученици от училище“ по същество свидетелства за накърняване на едно от фундаменталните човешки права – правото на образование. Очевидно е, че образователната система не осигурява на всички деца истинско равенство в това отношение, доколкото то не е свързано само с нормативно гарантиран достъп до училище.

Кирилова (2016) отбелязва, че „основната концепция, залегнала в приобщаващото образование, е, че всяко дете има право на достъп до качествено образование в образователната система и е способно да учи. То се основава на подхода на човешките права и социалния модел: системата трябва да се приспособи към детето, а не детето към системата“.

Сигурността в училище е сериозно нарушена от такива явления като насилие и престъпност върху ученици и/или извършени от самите тях. Проявите на нетолерантност в училищната среда (повече от половината от учениците твърдят, че са имали конфликт с учители, а 20,7% срещат затруднения с общуването си с тях) започват да се срещат все по-често. Всичко това неминуемо води до снижаване престижа на училището.

Използването на образованието като ефективно средство за постигане на социално единство и интегритет е неотделимо от гаранциите, които то дава за равен старт в живота на всеки. В мултиетническите общества, каквото е българското, образователната политика е изправена пред предизвикателство-

то да се предоставят реални възможности на малцинствата да получат образование, осигуряващо им пълноценно участие като граждани в социалния живот. В това отношение специално внимание заслужава необходимостта от обхващане на максимален брой деца, в т.ч. от малцинствата, в системата на детските градини, за да могат те да усвояват български език преди започване на първи клас. Наред с това е потребно създаването на разнообразни действени форми на обучение, чрез които преждевременно отпадналите от училище, най-вече роми, да продължат образованието си.

Неблагоприятните тенденции в образованието са обективен факт и трябва да се изследват в конкретния житейски контекст. Тъй като картината на негативните явления е твърде динамична, то това предполага постоянно наблюдение, анализ на състоянието и набелязване на практически решения върху основата на събраната информация при отчитане на потребностите и интересите на отделната училищна общност (ученици, учители, родители и др.). Понастоящем според нас училището трябва да съсредоточи усилията си преди всичко върху превенцията на девиантните прояви сред учениците. Ефективно средство в това отношение са принципите и методите на продуктивното обучение.

Проблемът за насилието в училище не е ограничен училищен проблем, а засяга цялото общество и борбата с него изисква всеобщи усилия. Виктимизирането на учениците, агресивното отношение към учителите, рушенето и ограбването на училищното имущество и пр. са явления, които продължават да тревожат не само училищните ръководства, а и учители, родители, общественици, политически дейци не само в нашата страна, а в световен мащаб.

Изследванията на френския професор Дебарбьо (Debarbieux, 2002) показват, че съществува разминаване между официалните данни и действителните равнища на насилие, на които са подложени учениците. Самите доклади на училищата показват например, че рекетърството (повтарящи се кражби с изнудване) е минимален риск във френското средно училище. Установени са по-малко от 800 случая годишно за общо над 6 милиона ученици, което означава, че жертва са станали едва 0,013 % от всички ученици. Тези официални данни са сред най-достоверните в света, тъй като управлението на образователната система във Франция е силно централизирано и може да задължи всички училища да докладват за насилствени инциденти, като използват за целта стандартизиран софтуер. Въпреки това броят на жертвите е сериозно подценен. Виктимизационни проучвания сред извадка от ученици от средните училища (N= 6487) показва, че 8% от тях са били обект на рекет. Същото се отнася и за другите типове насилие (обиди, нападение, кражба и пр.). Една от причините официалните статистики да не представят истинската картина за броя на насилствените актове, е, че в училищата е налице ярко изразена тенденция да

се пренебрегва проблемът и да се приема насилието като „нормална част“ от процеса на социализация.

В Англия са последвали няколко самоубийства на ученици от средни училища, които са били подлагани на насилие и тормоз от свои съученици. Според някои данни един инцидент на насилие се случва на всеки 7 минути, при което намесата на съученици е в 11% от инцидентите. В борбата против насилието в училище се включват и английските здравни професионалисти. Те се стремят да прилагат различни стратегии за разрешаване на възникващите конфликтни ситуации. През 1999/2000 г. е приета Политика за борба с насилието в LittleThurrock Primary School.

Немските учители в последно време също са изправени пред проблема с агресията и насилието, които понякога излизат извън контрол. Практика е ученици да използват камери или мобилни телефони, за да заснемат жертвите на обидни шеги или дори малтретиране. Мнозина учители споделят, че зачестяват случаите на насилие от страна на момичетата между 13- и 16 – 17-годишна възраст. „Най-невинни“ случаи на агресия от страна на момичетата са конфликти заради момчета. Докато преди време при аналогични случаи момичетата най-често са реагирали с плач, днес много от тях прибегват до физическа разправа със съперничките си. Наблюдава се и „солидарна подкрепа“ между отделни групи на етническа основа.

Не е по-различна ситуацията и в Италия. В началото на 2006 г. в Милано е разбита банда от латиноамерикански малолетни, в която момичетата съвсем не са играли второстепенна роля. За „разпределяне на територията“ от известно време воюват помежду си перуанска и еквадорска банда.

В страните от Югоизточна Европа за насилието и дивергентните прояви сред учениците започна да се говори и пише сравнително по-късно, отколкото в държавите от Западна Европа. Една от причините за това е, че по времето на социализма разпространеното схващане, че социалистическата социална система благоприятства за просоциалното поведение и за човечността като цяло на практика пречеше да се обяви публично каквото и да е ученическо насилие. Училищните власти и учителите се стремяха да представят своите училища и класове преди всичко от добрата им страна. Всяко признание за насилие между учениците в учебните заведения би дискредитирало имиджа на институцията и би могло да се интерпретира като негатив за цялата социалистическа система. Ситуацията съществено се промени в условията на преход към пазарна икономика и изграждане на гражданско общество. Старата нормативна система се разпадна, преди да бъде създадена стабилна нова система.

Идеологията на колективизма се замени от идеологията на индивидуализма. Личната изгода се превърна в главна цел за сметка на придобивките на общността. Днес повечето от колективните дейности за подрастващите

от типа на пионерски, културни и спортни организации вече не съществуват. Организираният спорт, заниманията по интереси, извънучилищните образователни дейности, които в миналото бяха безплатни, сега са платени. Много от бедните семейства не са в състояние да плащат за такива услуги. Сегашната голяма поляризация между богати и бедни намира израз и в отношенията между децата. Някои от учениците се опитват да постигнат власт и „репутация“ чрез агресивно поведение и се превръщат в изнудвачи и насилници.

Югоизточна Европа, в частност онези региони, които са засегнати от въоръжени конфликти, се характеризира и с предизвиканите от миграцията проблеми.

Съществува голям брой от лица с променено местожителство, бежанци, както и такива, които се връщат от изгнание. Местното население невинаги се отнася с уважение към такива хора. Много от децата също не приемат такива деца като равни. В някои райони междуетническите напрежения се изразяват в продължителни и повтарящи се актове на насилие между съученици от различни етнически групи или в тормоза на отделни деца. Междуетническият конфликт е типичен за Балканския и Кавказкия регион, превръщайки насилственото поведение в „нормален“ модел на взаимоотношения между възрастните и между подрастващите.

Ако се съди по статистическите данни, които разпространяват медиите, Интерпол и Световната здравна организация, Южна Африка е една от страните с най-много насилие. Насилието в училище отразява онова, което се случва в повечето общини на чернокожи в Южна Африка. От повече от двадесет години насам външни фактори, които нямат почти никаква връзка с училищния живот, се превръщат в мощна сила, пораждаща насилие в училище. Расовата сегрегация, пословичната бедност на местното население, ниското равнище на образование, политическото насилие и отчаянието дават своето отражение на училищния живот.

Чернокожото население е затворено изкуствено в зони, наречени резервати или хомландс. Бързо сменящите се африкански правителства приемат множество закони, въвеждат преференциална политика за наемане на метиси като работна ръка с цел да ограничат движението на чернокожото население и да го задържат в градските райони, в които живее и където работи. Нерядко явление е бащата да работи в отдалечен от семейния дом район и да не се прибира по десет-дванадесет месеца при семейството си. Това води до срыв във възпитанието на децата и до нарушаване на структурата на родителската власт. Чернокожите работници обикновено живеят в лагери за работници мигранти, в които жени и деца не се допускат.

Градовете на чернокожите се намират в близост до градовете на белите. Според Закона за жилищните зони чернокожи, живеещи в неразрешените за

тях зони, могат да бъдат принудително премествани. Целта е да се разделят етническите групи. Без съмнение, неизпълнението на социалните задължения от страна на държавата, в основата на което е апартейдът, довежда до лишения и създава предпоставки за нас. Социално-икономическите фактори оказват съществено влияние върху проявите на агресия. Обществото в Южна Африка е разделено по расови критерии; занаятите са запазени за „цивилизованите“ работници още от края на XIX век. За чернокожото население остава ниско платената работа, неизискваща никаква квалификация, което също е причина за големия процент безработица.

В началото на 70-те години на XX век по време на настъпилата икономическа експанзия правителството въвежда политика на увеличено кредитиране за придобиване на средно образование от чернокожи, но не след дълъг период икономиката бележи спад и по тази причина много от тях са обречени на безработица. Тези затруднени икономически и социални условия са една от причините за появата на различни банди от младежи с асоциална насоченост, които твърде често окупират улиците. Убийствата, изнасилванията, палежите стават ежедневие и милиони млади хора живеят в тази действителност. Вследствие на това те започват да губят представа за стойността на човешкия живот.

Широко разпространено в Южна Африка е насилието на ученици над учители. Използвайки хаотичното положение, което цари в много градове на чернокожите по време на политическите вълнения, деца заплашват да накажат (дори и със смърт) тези учители, отговорни за „несправедливия“ успех на техни съученици.

Проблемът за насилието в училищата на Бразилия се разраства с пълна сила от втората половина на 70-те години на XX век. Той се проявява особено остро в най-големите градове на страната – Рио де Жанейро, Сао Пауло и др., където употребата на физическа сила завладява пряко или косвено училищата. Увеличаването на престъпността налага реорганизация на целия обществен живот, включително и на образователната система. Общата атмосфера на насилие по градските улици най-често се пренася в близост до учебните заведения, а твърде често и в самите тях.

Насилието под всякакви форми – нападения над ученици и учители най-вече при напускане на училищната сграда; кражба на пари, вещи или дрехи за лично ползване или за продажба; разпространение на наркотици и др. Сериозно засегнати от насилствени действия са предградията на Рио де Жанейро, и по-специално тези, в които живее бедното население. Там училищата са сравнително нова придобивка. Те обаче не се „вписват“ добре в местната общност, тъй като са държавна институция, която се опитва да интегрира децата в обществото. Затова стават благоприятен терен за упражняване на насилие.

Рио де Жанейро е град, в който контрастът между начина на живот на бедните и жителите на „асфалтовия град“ е толкова силен, че оттам може да се направи извод до каква степен този контраст засяга и учебните заведения. В някои училища от крайните зони, често дори с оръжие в ръка, ученици налагат на учителите да променят оценките им, отправят смъртни заплахи, бият преподаватели, повреждат училищното имущество. Това принуждава учители, директори на училища и училищни администратори да напускат учебното заведение, да се местят в друго, а често и да сменят местоживеенето си, за да предотвратят насилието и произвола, които могат да бъдат упражнени върху тях. Актовете на насилие от страна на учениците, като форма на несъгласие с някои решения на училищното ръководство, в редица случаи водят до безпринципни компромиси от негова страна с оглед постигане на „мирно съвместно съществуване“. А това, на свой ред, неминуемо довежда до влошаване на дисциплината и до анархия, до пълна деградация на учебно-възпитателния процес. Твърде често в училищата избухват конфликти между различни групи ученици, което още повече усложнява взаимоотношенията между училищно ръководство, учители и ученици.

Не са редки случаите, когато училищното ръководство влиза в преговори с шефа на бандата, контролираща зоната, в която се намира училището, и срещу различни тайни или явни „споразумения“ успява да осигури покровителството му. Това до голяма степен гарантира относително спокойствие в ежедневната дейност на училището, което твърде често бива нарушавано по време на „войните“ между конкурентните банди.

Проблемът за насилието в училищата на САЩ в съвременни условия също е много актуален. Вярно е, че до XVIII век американското общество се отличава със значителна свобода и разнообразни възможности за личностна изява и дейност. Нацията е в подем, икономиката е в разцвет, повечето жители произхождат от Северна и Западна Европа. По това време все още не съществуват протести срещу неравенството между класите, етническите групи и половете – неравенство, което по-късно ще стане причина за значително ограничаване на свободата и възможностите на потомците.

В периодите на икономическа стагнация и депресия, които циклично се повтарят от началото на XIX и през целия XX век, политическата и социалната криза се задълбочават. Макар че се полагат усилия за постепенно разрушаване на някои етнически, класови и полови „бариери“, през последните две-три десетилетия е налице „разминаване“ между реализирането на „американската мечта“ и действителността.

Забелязва се увеличаване на проявите на насилие, най-вече в градовете, особено в кварталите, населени предимно с етнически малцинства с ниски доходи, което, от своя страна, очертава социалното, етническото и географското измерение на насилието. Наистина, при една процъфтяваща икономика,

в период на възход има много възможности за социална реализация и избор на работа.

С основание може да се твърди, че още от началото на 70-те години на XX век насилието в училищата се превръща в много остър проблем. Той засяга в много по-голяма степен градовете, отколкото селските райони. Свързан е предимно със съдебните решения за премахване на сегрегацията, които, от своя страна, предизвикват изостряне на расовото напрежение. Системата, даваща право на децата от малцинствата да посещават училища за бели, често пъти предизвиква бурни протести. В Бостън например, славещ се като една от люлките на американската демокрация, избухват размирици. Демонстрантите хвърлят камъни по училищните автобуси, зараждат се конфликти и сбивания между етнически групи вън и вътре в училищата, където са допуснати деца на афроамериканци.

Агресивните прояви сред учениците в САЩ са с твърде широк диапазон: насилие над личността, насилие срещу училищното имущество, злоупотреба с алкохол, тютюнопушене, употреба на наркотични или токсични вещества и пр. Според доклада на комисията „Литъл Хувър“ учениците не могат да учат и учителите не могат да преподават, ако в училищата липсва сигурност и те не се отърват от действия, всяващи страх и несигурност. Самите жертви на насилие са високорисков контингент с най-различни депресивни фобии и посттравматичен стрес. Много от тях преждевременно напускат училище или реагират на насилието с насилие.

Засилени прояви на агресия и насилие сред учениците са налице и в **Руската федерация**. Причините за това са най-различни, но сред тях могат да се открият следните.

На първо място, това е икономическата криза в Руската федерация през 90-те години на XX век, която засегна най-уязвимите сектори на обществото и в частност – децата и подрастващите. След разпадането на бившата централизирана система за работа с младите хора по училища и по местоживее на децата и подрастващите са оставени да се грижат сами за себе си и при кризисното състояние на държавата техните проблеми се изострят значително. В резултат на това равнището на антисоциално поведение сред децата и подрастващите рязко се повишава. Поради различни причини родителите не са в състояние да защитят своите деца от множеството негативни въздействия на новия агресивен социален климат. Диапазонът на детското насилие е твърде разнообразен: адиктивно поведение, противообществено поведение, криминално поведение (включително и убийства), вандализъм, самонараняване, обиден език и пр. На второ място, би могло да се посочи влиянието на масмедияте и преди всичко на телевизията. Ако се прегледат заглавията на излъчваните телевизионни филми, веднага се набива на очи фактът, че всяка седмица зрителите могат

да избират между десетки игрални филми и сериали, които изобилстват с насилствени сцени. Макар че повечето филми, съдържащи такива сцени, би следвало да се излъчват след 22 часа, не са редки случаите, когато подобни продукции успяват да „пробият“ в часовете, когато и учениците гледат телевизия. Ценности, като приятелство, чест и достойнство, много рядко се експонират. Изобилието от екранно насилие постепенно създава впечатление, че това е „нормалният“ начин на живот. Една от характерните черти на детската психика е, че получената от екрана информация се възприема от детето като истинска. В някои европейски държави съществуват закони за защита на децата от телевизионното насилие. В Руската федерация обаче такива закони няма.

От направения кратък преглед на проблема за насилието сред учениците в горепосочените страни може да се направи обобщаващият извод, че това е световен проблем. За неговото решаване са нужни обединените усилия на всички държави, на правителствени и неправителствени организации, на родители и учители, на цялата международна общественост.

Въпреки многобройните проучвания и до днес няма единство между учените по въпроса кои фактори и механизми играят решаваща роля за формиране на девиантно поведение сред подрастващите. Както изтъква А. Гърбачева: „Психологията на девиантното поведение се диференцира от науките, посветени на човекознанието, но все още не може да се приеме като самостоятелно психологическо направление. В подчертана близост с нея са тези социално-психологически и медицински направления, в чийто периметър на изследвания попадат формите на отклоняващо се поведение, разпространени в детско-юношеската възраст“ (3, с.23). С основание И. Карагъзов отбелязва, че „кризисните моменти в развитието на индивида и личността, както и социалните аномии и етапите на тяхното изостряне са сред важните детерминанти на отклоненията в поведението“ (5, с.6). Рисковите фактори, които може да окажат влияние върху отклоненията от дължимото или изискуемо поведение, би могло, макар и с известна условност, да бъдат обособени в три основни групи:

- а) фактори, свързани със семейната среда;
- б) фактори, свързани със социалната и културната среда;
- в) фактори, дължащи се на самата наследственост.

Неблагоприятната обстановка в много семейства в нашата страна, които не успяха да се приспособят към бързо променящите се условия на живот в годините на преход, се разглежда като един от основните фактори за девиантните прояви на децата. Психичният климат в него пряко влияе върху формирането на личността и нейната социализация. Характерната в миналото патриархална семейна атмосфера се разруши в условията на урбанизацията на семейството, намали се времето за контакти между родителите и децата. Нарушеното пси-

хическо равновесие в семейството често се проявява в безразличната позиция на родителите към децата. Това може да доведе до отчаяние или озлобление от страна на децата, до прояви на жестокост и незачитане на обществените норми. Особена тревога предизвикват случаите на директно негативно влияние на родителите върху децата. Става дума за социалнопатологични модели на родителско поведение, които стават причина за девиантни, а впоследствие и делинквентни прояви у децата.

В литературата се лансира тезата, че немалка част подрастващи с девиантно поведение произхождат от непълноценни семейства. Децата най-много преживяват разлюбването и изоставянето си от своите родители. Джон Стайнбек в романа си „На изток от Рая“ описва такава ситуация по следния начин: „За едно дете няма по-голям ужас от това, да не го обичат; да го отблъснеш, за него е пъкълът, от който трепери... С отритването идва гневът и за отмъщение, че си бил отритнат; гневът ражда престъпление... Дете, на което отказват обичта, към която се стреми, ритва котката и притулва тайната си вина; друго открадва – дано златото го направи обичано; трето тръгва да покорява света. И винаги тази вина, отмъщението, и нова вина“.

Ще се ограничим с посочване само на няколко варианта на взаимоотношения между родители и деца, които могат да породят девиантно поведение:

- **свръхемоционалните родители** – те много често се карат, крещят и по нищожен повод могат да избухнат. Тази периодично взривяваща се емоционалност е сериозна пречка за осъществяването на нормална социална вградимост на децата.

- **свръхпокровителстващите родители** демонстрират упорита загриженост за най-малките подробности от живота на детето. Те твърде често не могат да се освободят от непрекъснатия страх за неговото оцеляване. В подобна обстановка детето расте, но не съзрява личностно и социално. То не овладява елементарни социални умения.

- **инфантилни родители** – те самите искат да получават помощ и сигурност от потомството. Това „натоварва“ децата, може да формира у тях чувство на тревожност, което в зависимост от обкръжението може да предизвика нежелани действия.

- **родителите алкохолици** са в състояние да предизвикат внезапни травми поради непредсказуемите промени в настроението си. В такава обстановка у детето се формира убеждението, че е самотно и изоставено. Оттук пътят му към девиацията е твърде вероятен.

- **съблазняващи родители** – неволно усилват влечението на детето към другия пол, стимулирайки чрез различни ласки еротичните му преживявания. Това може да породии твърде ранни сексуални отношения с всички

произтичащи от това рискове и последствия за по-нататъшното развитие на детето.

– **родителите, отхвърлящи децата си**, предизвикват у тях тревога, гняв и те търсят „компенсаторни контакти“ понякога в съмнително обкръжение, в резултат на което изпадат в ранна зависимост от хора извън семейството.

– **децата на разведени родители** могат да възприемат разтрогването на брака като „края на света“. Взаимните обвинения, „войната“ между бащата и майката поражда обида, тревожност и несигурност у детето. Тези преживявания са в състояние да породят девиантно поведение.

– **прекалено добросъвестните родители** се стремят да спестят всички възможни разочарования на детето, дори с цената на собственото си благополучие. Израсналите в такива условия деца не могат да отсрочат във времето каквото и да е желание за неговото удовлетворяване, не приемат дори разумните доводи и ограничения. Това са неблагоприятни за социализацията им предпоставки, които могат да породят отклонения от законоустановените норми на поведение.

Семейството е първичен „център“ както за формиране на такива качества като толерантност, търпимост, доброта, съчувствие и др., така и на прояви на нетърпимост, злоба, омраза, агресивност. Някои родители съзнателно формират агресия у децата си, за да могат сами да се защитават и отбраняват от другите. Родители, които използват физическото наказание, особено ако то е неоснователно и се прилага често, формират у децата си висока степен на враждебност и агресивност. Наказанието води само до моментно потискане на агресивните прояви, но впоследствие те се проявяват с много по-голяма сила. Суровото наказание има временно действие и ако не се прилага предпазливо и справедливо, може да има обратен ефект. Наставленията и постоянните забрани от страна на родителите по отношение на това къде да ходят децата, какво да правят, какви социални контакти да осъществяват, много често стимулират детската агресия. Такава ситуация се наблюдава и при липса на всякакъв контрол над децата от страна на родителите. Недостатъчният интерес на родителите към проблемите на техните деца, към начина им на живот през свободното време и приятелското им обкръжение може да е причина подрастващите да попаднат в нездрава среда. Заниженият семеен контрол и интересът на някои родители единствено към оценките по отделните учебни предмети също могат да доведат до „неприятни изненади“ по отношение на поведението на техните деца.

При сегашните условия на живот безработицата и ниският жизнен стандарт на много наши семейства са една от основните причини за конфликтите във вътрешносемейните отношения, които засягат и децата. Немалко семейства не са в състояние да набавят необходимото за материалното осигуряване на своите деца. Може би по тази причина хиляди български семейства се задо-

воляват да родят и отгледат само едно дете, което обикновено расте самотно и може да се превърне в егоист, като се има предвид нищожната педагогическа подготовка на много родители, честата липса на синхрон във възпитателните похвати, които те използват.

Не по-маловажен фактор за формиране на девиантно поведение сред учениците е училищната среда. Училището е много важна връзка, която се създава между обществото и личността. Въпреки това относителният дял на учениците, които вярват, че училището може да им помогне да успеят в живота, през последните години рязко намалява. Основната причина са грешките в училищното възпитание, което все по-трудно се противопоставя на влиянието на социалната среда. Въздействието на улицата, случайните контакти и общуване в криминогенна среда твърде често изместват възпитателните функции на училището, а резултатът е аморално и престъпно поведение при малолетните и непълнолетните.

Като своеобразна „превантивна практика“ са се наложили дисциплинарените мерки „изключване от училище“ или „преместване в друго учебно заведение“. С това, вместо проблемът да се реши, по същество той се „пренася“. Неадекватният педагогически подход, незачитането на личността на ученика, неуважението, подценяването или надценяването на неговите възможности могат да бъдат също предпоставки за непълноценно социално изграждане на личността, а с това и фактор за девиантно поведение. Недостатъците във възпитателните функции на училището се обуславят от най-различни причини:

- негативното отношение на учащите се към училището, обучението, учителите и ученическите общности;
- слабата училищна успеваемост, системните нарушения на дисциплината, конфликтите на ученици с учители, бягствата от училище;
- конфликтите между родители и учители по повод на неуспехите на децата им;
- неефективност на педагогическите въздействия;
- липса на координираност в дейността на училищното ръководство, учителите и обслужващия персонал и пр.

Върху социализацията на учениците немалко влияние оказват техните връстници, по-големите и по-малките от тях подрастващи и най-вече приятелската среда. В редица случаи общуването с връстници и приятели компенсира липсата на необходимата родителска топлина и разбиране или проявите на равнодушие и жестокост въкъщи. Включването на ученика в една или друга неформална група може да има решаващо значение за формиране у него на асертивно или девиантно поведение. Неизградената напълно личностна структура у малолетните и непълнолетните, неукрепналата им още психика, липсата на ясно изградена ценностна система и недостигът на социален опит могат да се превърнат в решаващи предпоставки за агре-

сивни и противообществени действия от тяхна страна. Твърде често чрез агресия подрастващите компенсират липсата на самочувствие и увереност в собствените си сили и възможности и обикновено са склонни да обвиняват другите за грешките и да оправдават неуспехите и провалите си с причини извън себе си. Участието в такива групи като „скинхедс“, „рокери“, „пънк“ и др. може да повлияе съществено върху усвояването от тях на противообществени модели на поведение. Нагласите за такова поведение най-често се формират именно в такава среда, където връзките са преки и непосредствени, а отношенията – лични.

Мнозина учени обръщат внимание и на негативното влияние на средствата за масова информация върху агресивните прояви на подрастващите. Едва ли може да се спори, че използването на медиите като допълнителни средства за получаване на информация, свързана с изучавания материал в училище, може да подпомогне овладяването му и да покаже в редица случаи и практическата му стойност – задача, която съвременността поставя пред училището. Едновременно с това обаче се отправят остри критики срещу масмедиите, и най-вече телевизията, за редица предавания, които влияят негативно върху учениците. Изказва се становището, че филмите, а също и документалните кадри, които отразяват сцени на убийства, изнасилвания, на кървави разправи и пр., имат не само изключително отрицателно въздействие, но са и своеобразна „бомба със закъснител“ във възпитанието, психичната устойчивост и социалната активност на малолетните и непълнолетните. Твърди се например, че големите дози жестокост и насилие от телевизионния екран може да доведат до състояния на еуфория някои от тях, така че те да започнат да гледат на подобни форми на агресия като приемлив и ефективен път за разрешаване на междуличностните конфликти. От телевизията те научават, че „агресията работи както за добрите, така и за лошите“, че тя „движи нещата“.

При това влиянието на телевизионните жестокости за стимулиране на агресивните прояви вече престана да бъде само американски феномен. В това отношение интерес представляват изводите, до които стига И. Владимирова в дисертационния си труд „Медиите и формиране на агресивни поведенчески нагласи у подрастващите“. В продължение на 3 месеца (от февруари до април 2005 г.) авторката наблюдава програмното съдържание на три ефирни наши телевизии: Канал 1, bTV и Нова телевизия. Проведените анкети с ученици на възраст от 11 до 15 години и техните родители установяват, че:

- за 11 – 15-годишните ученици факторът телевизия е на второ място по значение веднага след общуването и взаимодействието им с връстниците;
- интересът на 11 – 15-годишните към детски и образователни предавания и канали е относително слаб, а и те са прекалено малка част от програмното съдържание на наблюдаваните телевизии;

– зрителският профил на учениците потвърждава хипотезата, че предпочитанията им са насочени към филми и TV предавания с агресивно съдържание, тъй като и в комедиите, които те поставят на първо място, се съдържат елементи на насилие, макар и представени непряко;

– с възрастта се наблюдава тенденция към увеличаване на интереса към филми и предавания, съдържащи насилие. Това е така, защото през пубертета интересът към разнообразни модели на взаимоотношения, в т.ч. и агресивни поведенчески модели, е много силен. По-големите ученици изпитват и по-голяма несигурност;

– по отношение на ползите и негативите от евентуална агресивна реакция. Това се дължи на несъответствията между заучените до момента положителни поведенчески модели и действителността;

– оказва се, че факторът „пол“ не играе статистически значима роля при избора на филми с агресивно съдържание;

– като цяло, нито подрастващите, нито родителите се съобразяват със знаците за препоръчителен родителски контрол, които отбелязват филмите и предаванията като неподходящи за деца до 12-, 14- и 16-годишна възраст. Това означава, че тази форма за обществен контрол е неефективна.

Върху формирането на девиантно поведение у подрастващите определено влияние могат да оказат и генетичните предразположения. Тази проблематика много подробно се разглежда в монографиите на А. Гърбачева „Психология на девиантното поведение“ (Велико Търново, 1996) и на Ив. Карагъзов „Психолого-педагогически проблеми на девиантното поведение (етопедия)“ (Благоевград, 2003). Ето защо тук може да се посочи, че понятието „девиантно поведение“ се разглежда както в широк, така и в тесен смисъл на интерпретация. „Девиантното поведение – отбелязва А. Гърбачева, – е закономерно следствие от разнообразни отклонения в личностното (или психосоциалното) формиране на децата и подрастващите... Субекти на девиантното поведение са както психически здравите деца и юноши, така и тези, които се отличават с различни по степен и характер на изразеност физически и психофизически аномалии“. Като обръща внимание „върху иначе неясните граници“ на няколко типа поведение, „между които нормалното (нормативното), аномното, аномалното, патоподобното, патологичното, между девиации и девиантно поведение и др.“, Ив. Карагъзов приема, че „при изясняване смисъла на понятието „девиантно поведение“ следва да се отразят най-малко две важни черти на тази същност – системност и специфичност“. С основание той уточнява: „Едва ли е възможно да се приеме, че всяко, дори най-малкото отклонение от нормативните предписания, се отнася към девиациите... Относително самостоятелна, от гледна точка на своето дефиниране, е групата на девиациите, детерминирани от биологични, биопсихични и психични отклонения“. Някои автори изтъкват, че биологичните фактори влияят върху развитието на агре-

сивни поведенчески модели. Все още обаче остава неизяснен пътът, по-който ранният темперамент води до по-късно проявявана агресивност.

Наблюдават се и специфични различия между момчетата и момичетата в агресивните прояви. Момчетата много по-често са склонни да отмъщават, след като са били атакувани, отколкото момичетата. Половите различия по отношение на агресивността се запазват и в зряла възраст, като във възрастов план равнището на агресивност остава относително устойчиво.

Наистина, важно е да могат да се разграничават горепосочените различни типове и разновидности на отклоняващото се от нормите поведение, но по-важно е да се прилагат адекватни стратегии и техники за превенция на виктимизирането на учениците.

Превенцията на насилието в училище през последните години е изключително актуален проблем както в Европа, така и в целия свят. Виктимологичната превенция на насилието в училище е насочена към премахване и неутрализиране на причините и условията, които превръщат ученика в жертва на насилие или насилствено престъпление. Разграничават се първична превенция – предпазване от извършване на вредно действие, и вторична превенция – при вече извършен акт на насилие, за предотвратяване на повторно насилие. До неотдавна във всички страни на света приоритет имаше борбата с насилието на вторично и третично ниво, т.е. оказването на помощ на жертвите и наказание на престъпниците. Въпреки че тази дейност е изключително важна, през последните години вниманието се насочва към превантивните средства за недопускане на насилие. С други думи, важен аспект на комплексния подход за борба с насилието е самата превенция на девиантните прояви на учениците. Това означава, че насилието в училище следва категорично да бъде осъдено, независимо дали се упражнява от ученици, учители или ръководен персонал, дали се изразява в думи или действия, както и дали причините му са свързани с междуличностни връзки, институционални, семейни, социални, културни или икономически отношения. В съответствие с изискванията на съвременния живот училището не само трябва да допринася за пълноценното личностно формиране на всеки ученик, а и да подготвя всички ученици като отговорни граждани, достойни членове на едно демократично и плуралистично общество. То би следвало да дава възможност на подрастващите да се дистанцират достатъчно от своята домашна среда, да преодолеят ограниченията на своя произход, като изграждат своите разнопосочни идентичности.

Най-голям дял сред престъпленията, извършени от деца под 18-годишна възраст, заемат престъпленията срещу собствеността, като кражбата е основното структуроопределящо престъпление.

Проявите на насилие в училище са изключително многообразни. Те обикновено се „вписват“ в три основни форми: физическо, психическо и сексуал-

но. С всяка изминала година обаче се наблюдават нови и нови „изобретения“ на учениците. Според специалистите училищната територия се разделя на три зони, във всяка от които се извършват специфични престъпления (като се изключи, разбира се, насилието като форма на взаимоотношения).

Първата зона е самата училищна сграда. В нея се наблюдават кражби от ученици, хулигански прояви, документни измами. В самата сграда рядко се използват и пласират наркотици. Кражбите са най-често срещано явление, автори на които са обикновено по-бедни ученици. Много често са налице и т.нар. „терористични актове“, които се изразяват в „малки“ отмъщения и „закачки“ на ученици с учители, като поставяне на димки и „куку“ предмети в учителската стая или класните стаи, хвърлянето на пиратки в коридорите и пр.

Явлението „телефонен тероризъм“, или известно като „има бомба в училището“, преди четири-пет години се срещаше по-често. Днес се наблюдават единични случаи, като алтернатива на скуката, страха от изпитвания. Според българското законодателство училището трябва да се затвори за срок от 24 часа, а това са два пропуснати учебни дни. Директорите на училищата значително ограничиха подобни заплахи, като издадоха заповеди пропуснатите занятия да бъдат отучени по време на ваканциите. Тази мярка дава своите резултати – самите ученици се противопоставят на такива фалшиви тревоги.

Втората зона включва училищния двор – спортните съоръжения, градинките, тревните площи. Тук са характерни грабежите между учениците – на по-малки от по-големи; нападения над по-малки ученици; рушене на имуществото на двора, на спортните уреди; надписи и графити по стените на училището, съдържащи от вулгарни думи до обяснения в любов.

Третата зона е най-обширна. Тя включва околоучилищната площ – улици, градинки, междублокови пространства.

Тук се осъществява и т.нар. „рекети“ в истинския смисъл на думата. Изнудвачите често пъти са издигнати в култ, а жертвите на изнудването изпадат в състояние на депресия, отказват да посещават учебните часове, започват по-често да искат джобни пари от родителите си и пр. В околоучилищната зона действат и наркопласборите. В близост до учебните заведения може да стане и „зарибяването“. Психотропните вещества обикновено влизат в състава на дъвки, напитки, цигари и пр. На извънучилищна територия понякога става и „разрешаването“ на спорове между учениците, със или без чужда помощ. При това много от учениците се защитават със „собствени“ методи. Те носят спрейове, вериги, малки ножчета, ками и много други. Необходимо е да се посочи, че специалната превантивна дейност на полицията по отношение на насилието в училище може да изпълнява своето предназначение само и в единство с общосоциалната превенция на другите държавни органи, на обществото и гражданите. С други думи, „виктимологичната“ превенция

може да се определи като комплекс от общосоциални и специални мерки на държавните институции, обществените организации и гражданските обединения за ограничаване виктимизацията на възможните жертви на насилие и оказване на квалифицирана помощ на лицата, пострадали от престъпни посегателства.

Обикновено се обособяват три стадия на виктимологичната превенция. На **първия стадий** тя функционира като система от социално-икономически, културологични и социално-психологически мерки за изпреварване и предотвратяване на виктимизирането на отделни лица или групи. На **втория стадий** тя включва система от специални мерки по предотвратяване и пресичане на насилствените деяния срещу потърпевшите. **Третият стадий** обхваща работата на различни държавни институции (социални и медицински) и обществени организации, на граждански формирания (неправителствени организации, фондации, програмни групи и др.) с вече претърпели насилие деца по преодоляване на физическите и психическите последствия от насилието.

В много страни на света на превантивната дейност срещу насилието над ученици се обръща изключително голямо внимание, като се използват най-разнообразни стратегии. Различни програми за превенция на насилието в училище се прилагат в САЩ. Така например нетрадиционен начин за борба с насилието използва ръководството на гимназията в Хантингтън Бийч. В основата на дейността на тази гимназия е методът на Тиъдър Сайзър, според който вместо да се налагат наказания на всички ученици, които трябва да „плащат“ за провиненията на неколцина, учителите се съсредоточават върху персонализация на виновните. Изготвят се „горещи“ списъци на ученици с нисък успех, слаби оценки и демонстриращи насилствено поведение. Работата с тях започва с адаптационна програма.

Според бившия директор на училище в САЩ Команди при разрешаване на конфликти е особено важно:

1. Да се привлече вниманието и на двете страни на конфликта.
2. Да се използва сърдечен тон на водене на дискусиата между тях.
3. Да се зачита личното достойнство на всеки един участник.
4. Да не се „пестят“ комплименти, когато те са напълно заслужени.

Много и най-разнообразни са инициативите за превантивна дейност срещу насилието в училище в Европа. В това отношение немалък принос има Европейската обсерватория за училищно насилие (ЕОУН), както и много други държавни и неправителствени организации. Още в началото на 2002 г. Съветът на Европа разработва интегрирани проекти, насочени към противодействие на насилието при подрастващите в демократичното общество. През декември същата година три сектора на Съвета на Европа – Конгресът на местните и регионалните власти, Дирекцията за училищно, извънучилищно и висше образование и Дирекцията за младежта и спорта, провеждат специална

конференция по тази проблематика в Страсбург. Тя е част от интегрирания проект „Отговори на насилието във всекидневния живот на демократичното общество“ (2002 – 2004 г.), който обединява всички подразделения на Съвета на Европа, занимаващи се със сходни въпроси. Този проект е лансиран от генералния секретар на Съвета на Европа Валтер Швимер като начин за мобилизиране на всички ресурси на този съвет за противодействие на агресията и насилието. Основната му цел е да подпомогне политиките на тези страни за осъществяване на последователни стратегии за подобряване на познаваемостта, превенцията и противопоставянето на насилието във всекидневния живот. В рамките на този проект е темата „Насилието в училищата – предизвикателство за местните общности“.

Друга не по-малко важна инициатива е организирана през юли 2004 г. в Страсбург. Сто ученици, учещи в различни училища на държави членки на Съвета на Европа, разработват „Харта за Демократични училища без насилие“. В нея специално се подчертава, че всички членове на училищната общност имат право на училище, в което безопасността и сигурността са приоритет. Всеки член на обществото е отговорен да съдейства и спомага за създаването на положителна и окуражаваща среда за пълноценно участие и личностно развитие.

Западна Европа разполага с различни образователни индивидуални и социални модели за превенция на насилието в училище, които следва да намерят своето приложение и в страните на Източна Европа. В това отношение например заслужава внимание английският пилотен проект, прилаган в 34 английски образователни заведения в рамките на Националната програма за подобряване на поведението на учениците. Този проект включва: на първо място, персоналните, социалните и здравните образователни уроци, както и уроците по гражданство; на второ място, пилотно обучение по поведенчески проблеми за учители (15 модула по 10 часа всеки); на трето място, прилагане на цялостни политики за училищно поведение, изработени от училищните управители след консултация с родители, ученици и преподавателски персонал.

Други инициативи, които се предлагат в рамките на програмата за подобряване на поведението на учениците, са т.нар. „Поведенчески и образователни екипи за подкрепа“ (BEST). Най-ефикасните резултати за уязвимите деца се постигат, когато практиците имат възможност да работят заедно в училищата. BEST прави точно това. Те работят по всички ключови въпроси – ранна намеса, промоция на положителното поведение по начин, който най-пълно съответства на конкретния ученик.

Не е възможно дори само да се изброят прилаганите в различните страни стратегии за превенция на училищното насилие. Тяхното голямо разнообразие може да се обясни с обстоятелството, че насилието е външна про-

ява на агресията, а за редуцирането ѝ съществуват най-различни теории. Ето защо те трябва да се обучават да разрешават конфликти спокойно, като получават информация до какви лоши последици може да доведе агресивното поведение.

Приобщаването към позитивна дейност в групата е подход за редуциране на агресията. Успешен начин за освобождаване от натрупаното напрежение и избягване на насилствени прояви е хуморът.

БЕЛЕЖКИ

1. Владимирова, И. (2006). Медиите и формиране на агресивни поведенчески нагласи у подрастващите. Автореф. на дис., София.
2. Конституция на Република България, ДВ, бр.56 от 13.07.1991.
3. Събева, Г. (2016). Същност на интегрираното обучение// Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, Том XIX D, УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2015 г., с. 203 – 208.
4. Bercovitz, L. (1962). *Aggression: A Social Psychological Analysis*. N.Y.
5. Попов, Хр. (2007). Човешката агресия. Информа интелект.
6. Ivanova, I. (2007). *Korekcionno vazpitatelnata deinost i resocializacia na deca s deviantno povedenie*. Avtoreferat na disertacia. Sofia. [Иванова, Я. (2007). *Корекционно възпитателна дейност и ресоциализация на деца с девиантно поведение*. Автореферат на дисертация. София].

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliff. New Jersey: Prentice-Hall.
- Dollard, J., Miller, L., Doob, O., Mowrer, R. (1968). *Sears Frustration and Aggression*. New Haven and London: Yale Univ. Press.
- Gaidarov, K. (1998). *Deviantното поведение na nepalnoletnite*. Sofia: Albatros [Гайдаров, К. (1998). *Девиантното поведение на непълнолетните*. София: Албатрос].
- Garbasheva, A. (1996). *Psihologia na deviantното поведение*. Veliko Tarnovo: Abagar [Гърбачева, А. (1996). *Психология на девиантното поведение*. Велико Търново: Абагар].
- Heckhausen, H. (2003). *Psihologiya motivatsii dostizheniya*. [Heckhausen, H. (2003). *Психология мотивации достижения*. Санкт Петербург: Речь].
- Karagiozov, I. (2003). *Psihologo-pedagogicheski problem na deviantното поведение (etopedia)*. Blagoevgrad: IU. [Карагъзов, И. (2003). *Психолого-педагогически проблеми на девиантното поведение (етопедия)*. Благоевград: ЮУ].

Kaufmann, H. (1965). Definitions and methodology in the study of aggression. *Psychological Bulletin*.

Kitanov, K. (2001). *Problemi na nasiliето, narkomaniata I prestapnostta v srednite uchilishta*. Sofia: EOS [Китанов, К. (2001). *Проблеми на насилието, наркоманията и престъпността в средните училища*. София: ЕОС].

SOME DIRECTIONS AND PREVENTION OF VIOLENCE, AGGRESSION AND DEVIATION AMONG STUDENTS

Abstract. Prevention of violence in school in the last few years is exceptionally current problem as well in Europe and in the whole world. The victimological prevention of violence in school is aimed at eliminating and neutralization of the causes and conditions which transform the student into a victim of violence or forcible offense.

✉ **Dr. Bozhena Takvorian-Solakian, Assist. Prof.**
University of Shumen „Episkop Konstantin Preslavski“
Shumen, Bulgaria
E-mail: n.solakian2@abv.bg